

**Антонова Олена Обдарованість дорослої людини: проблеми, перспективи // Aduálna príprava profesionálov v oblasti vzdelávania dospelých / Профессиональная подготовка специалистов в условиях непрерывного образования: андрагогический подход : Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 18. mája 2018 na Katedre andragogiky, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove. – Prešove, 2018. – С. 5-15.**

**ОБДАРОВАНІСТЬ ДОРОСЛОЇ ЛЮДИНИ: ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

*Антонова Олена,*

*доктор педагогічних наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна*

*Анотація.* У статті проаналізовано особливості прояву та становлення обдарованості у дорослих. Визначено основні ознаки та якості особистості обдарованих дорослих, проаналізовано чинники, які впливають на реалізацію здібностей та обдарованості у зрілому віці. Окреслено регресивний і прогресивний варіанти "переходу" дитячої обдарованості в якості дорослої людини, визначено типи дорослих, залежно від шляху реалізації їх здібностей.

*Ключові слова:* обдарованість, здібності, освіта дорослих.

**GIFTEDNESS OF AN ADULT: ISSUES AND PERSPECTIVES**

*Abstract.* The article analyzes peculiarities of manifestation and formation of giftedness in adults. The basic characteristics and qualities of the personality of gifted adults are determined, together with the factors that impact the realization of abilities and giftedness itself. The regressive and progressive variants of "transition" of child giftedness as an adult are outlined. Types of adults are determined, depending on the way of realization of their abilities.

*Keywords:* giftedness, skills, adult education.

**Актуальність проблеми.** Проблема освіти дорослої людини в останні роки викликає все більший інтерес у науковців. Їх цікавлять такі питання: які чинники впливають на розвиток особистості в цілому, наскільки інтенсивні когнітивні процеси у різні періоди життя, що відбувається зі здібностями і даруваннями людини у ході її дорослішання. Адже коли йдеться про талант, талановиту особистість, нам зазвичай

уявляється юне дарування, яке блискуче грає на музичних інструментах, або створює симфонічні концерти, чи оперує в розумі великими числами тощо. Насправді ж достатньо часто обдарованість розкривається в досить зрілому віці. При цьому не кожна обдарована дитина перетворюється на обдарованого дорослого і, в свою чергу, не кожен обдарований дорослий був у дитинстві обдарованою дитиною.

Як засвідчує аналіз наукової літератури, проблема обдарованості дорослої людини не часто ставала предметом дослідження вчених. Як правило, обдарованість дорослих розглядалася як продовження дитячої обдарованості. Так, Р. Стернберг припускав, що обдарованість дорослої людини певним чином пов'язана з досвідом раннього дитинства, а тому постає як якість, що поступово розвивається у спеціально створених для цього умовах (Sternberg, 1985).

Певне уявлення про обдарованість дорослих надає розуміння цього феномена Дж. Рензулі, яке базується на особливостях обдарованих дорослих та охоплює три основних компоненти: а) пізнавальна мотивація; б) досить високий рівень інтелектуального розвитку; в) здатність до творчості (креативність). Принципово важливим є те, що Дж. Рензулі пропонує вважати обдарованим не тільки того, хто за трьома основними компонентами перевершує однолітків, а й того, хто демонструє високий рівень хоча б за одним з них (Renzulli, 1978). При цьому багато вчених піддають сумніву правомірність такого підходу до проблеми дитячої обдарованості. Так, С. Железняк зазначає (Железняк, 2016), що дитяча обдарованість далеко не завжди переходить в обдарованість дорослої людини. Це пов'язано, на її думку, з тим, що діти завдяки своїм віковим особливостям проявляють обдарованість у багатьох видах діяльності. Надалі ж під впливом різних чинників може статися спадання обдарованості. І, навпаки, ті діти, що були звичайними у дитинстві, стають обдарованими дорослими. М. Холодна називає це явище *ефектом інверсії розвитку обдарованості*, внаслідок якої відбувається зміна одного стану на прямо протилежний. Разом з тим дослідниця зауважує, що в основі обдарованості дитини і дорослого лежать різні психічні ресурси (Холодна, 2011, с. 69-70).

Обдарованість дитини має несвідомий характер, знаходиться в потенційному стані і проявляється у різних видах діяльності. Вибір виду діяльності дитиною частіше за все не має раціональних мотивів і заснований на ситуативному інтересі. Обдарованість же дорослої людини цілеспрямована. Доросла людина усвідомлено мотивує себе на певний вид діяльності, яка може набути професійного характеру і стати соціально значимою. В іншому випадку дитяча обдарованість не перетворюється на обдарованість дорослої

людини або проявляє себе на рівні здібностей. Вирішальну роль у перетворенні дитячої обдарованості на обдарованість дорослої людини відіграє мотивація до заняття певним видом діяльності, що підвищує ймовірність вибору людиною майбутньої професії (Железняк, 2016).

**Мета статті:** визначити особливості прояву обдарованості у дорослому віці та визначити можливості та чинники її розвитку.

Обдаровані дорослі люди – це найпотужніший природний ресурс розвитку суспільства, тому не дивно, що в країнах, які активно відстоюють свої національні інтереси, розгорнуті численні програми "відкачування мізків" з тих регіонів, у яких турбота про своїх обдарованих громадян не належить до числа пріоритетних. Багато дослідників звертають увагу на своєрідність особистісних якостей обдарованого дорослого. При цьому називаються такі особистісні властивості: наполегливість при завершенні роботи, цілеспрямованість (несхильність до бездіяльності), впевненість у собі, свобода від низьких почуттів, активну участь у громадських справах, працездатність, схильність до самотності тощо. Іноді вказуються такі, наприклад, властивості, як здатність до виконання рутинної роботи, терплячість, неврівноваженість, подвійність оцінок, ексцентричність (Standler, 2007) або схильність до різних форм дозвілля (особливо у вигляді художньої і музичної творчості), у тому числі ефективне використання часу для управління конкуруючими професійними і дозвіллевими потребами (Root-Bernstein, Bernstein, Garner, 1995, s. 115-137).

Психотерапевт Lynne Azpeitia (Azpeitia, 2018) виділяє низку особливостей обдарованих дорослих.

- Інтелектуально відрізняються від оточуючих (їхнє мислення глобальніше, витончене, вони мають здатність робити загальні висновки та бачити складні взаємодії в навколишньому світі). Відрізняються підвищеною здатністю до сприйняття краси, глибоко відчувають багатство фарб світу, помічають гармонію в людських стосунках, природі, літературі.

- Полюбляють обмінюватися ідеями з іншими обдарованими дорослими, обожають інтелектуальні дискусії. При цьому відрізняються особливим почуттям гумору (надають перевагу тонким жартам, сарказму, грі слів), тому їх жарти часто не знаходять розуміння в аудиторії.

- Мають внутрішню потребу відповідати власним очікуванням, відчувають провину, тривогу, почуття невдоволення собою, якщо не можуть досягти мети. Прагнуть

до задоволення особистих потреб. Насилу зосереджуються на чомусь одному, оскільки у них занадто багато здібностей в різних сферах, і скрізь вони хочуть домогтися успіху.

- Часто відчувають сильні почуття. Їм важко зрозуміти непослідовну і недалекоглядну поведінку оточуючих, оскільки для них очевидні дурість, нещирість і небезпека багатьох вчинків. Можуть передбачати наслідки дій (як своїх, так і оточуючих), розуміти причинно-наслідкові зв'язки і передбачати проблеми, які, очевидно, виникнуть. Тому важко погоджуються на ризиковані кроки, оскільки краще інформовані про ризики. В цілому їм потрібно більше часу для прийняття рішення. Розуміють складні взаємозв'язки між різними подіями світового масштабу і здатні замість короткострокових непродуманих заходів запропонувати зважені комплексні рішення.

- Відчувають занадто сильний тиск творчої енергії. Талант – це драйв, натиск, необхідність діяти. Він спонукає до вдосконалення в інтелектуальному, творчому і фізичному планах. Причина – необхідність зрозуміти, як працює наш світ, і створити свій власний. Часто винаходять власні способи пізнання й осмислення дійсності, що може призвести до конфліктів з тими, хто не користується цими способами або не розуміє їх.

- Потребують часу, щоб розібратися в своєму внутрішньому житті і зрозуміти самих себе. Прояснення думок і почуттів – повільний процес, що вимагає вдумливого споглядання, самотності і можливості помріяти. Дотримуються строгих моральних правил, використовують свої таланти, натхнення і знання, щоб зробити світ кращим.

- Демонструють незалежність мислення, не підкорюються автоматично рішенням керівників. Відмінно вписуються у соціум, члени якого беруть участь в житті суспільства на рівних, і прекрасно ладнають з тими, хто приймає їх позицію і нововведення. Найкраще ставляться саме до однодумців, тому відрізняються досить вузьким колом друзів, які для них багато значать (Azreitia, 2018).

Отож, обдаровані дорослі відрізняються цілим комплексом ознак, які впливають на їх особисте і професійне життя.

У роботі з обдарованою особистістю М. Холодна виділяє два аспекти. *Гуманістичний аспект* передбачає, що обдарованість – реальна або потенційна – є самодостатньою цінністю, тому кожна така людина повинна мати всі необхідні умови для реалізації та розвитку свого обдарування, бути успішною і щасливою. *Прагматичний аспект* стосується кінцевої мети цієї діяльності, заради якої всі заходи по роботі з обдарованими дітьми та молоддю фінансуються, оголошуються пріоритетною

державною політикою тощо, а саме: йдеться про те, що обдарована дитина має стати обдарованим дорослим (Холодна, 2002).

Дослідниця зазначає, що при оцінці проявів обдарованості дитини (дошкільника, підлітка, старшокласника), як правило, спрацьовує принцип *презумпції обдарованості*: педагогічні працівники схильні визнавати обдарованість дитини з окремими ознаками обдарованості, розраховуючи на розквіт цього дару з часом. Вони готові працювати з дітьми, у яких прогнозують потенційну обдарованість; вважають за необхідне витратити спеціальні зусилля для зняття психологічних перешкод, що заважають проявитися прихованій обдарованості дитини.

Стосовно ж дорослої людини критерії оцінки достатньо жорсткі: обдарованим дорослим ми вважаємо людину, що має реальні надзвичайні досягнення у певній конкретній сфері діяльності (у вигляді технічних відкриттів, наукових монографій, загальнозначущих творів мистецтва, результативних соціальних реформ, успішних менеджерських рішень тощо) (Чернякова, 2012).

При цьому варто пам'ятати, що багато хто з відомих учених, музикантів, художників і навіть письменників проявили свої видатні таланти в ранньому віці. Тобто, обдаровані діти досить часто стають видатними дорослими, але не завжди. Не менш часто відбувається і навпаки: той, хто не проявив себе у дитинстві, досягнув видатних результатів у подальшому, в зрілому віці. Нерідко видатний розумовий потенціал, як свідчать біографії багатьох відомих людей, тривалий час залишався непоміченим оточуючими. Так, М. Коперник не тільки не значився серед обдарованих дітей, але навіть формально не належав до числа вчених-астрономів. Порівняно пізно почав свою літературну діяльність відомий російський письменник І. Крилов.

Природно, у науковців виникають два питання: по-перше, чому зі звичайних дітей "виходять" обдаровані дорослі? І, по-друге, чому діти з явними ознаками обдарованості "не перетворюються" на обдарованих дорослих?

Щодо першого питання дослідники, зокрема О. Чернякова (Чернякова, 2012), пропонують такі можливі варіанти відповідей. Передусім, недостатньо адекватними є форми ідентифікації обдарованості, які пропускають дітей з високим рівнем психічних ресурсів. Сучасні наукові уявлення про обдарованість і про особливості динаміки її проявів у дитячому та підлітковому віці дозволяють стверджувати, що обдарованих дітей у відсотковому відношенні набагато більше, ніж це передбачалося у межах "психометричної концепції обдарованості" (згідно з останньою, лише близько 2-3 % дітей, обстежених за допомогою тестів інтелекту, мають показники IQ більше 130, тобто

можуть бути віднесені до категорії обдарованих). На даний момент описано різні види обдарованості, які базуються на різних здібностях (теорія "множинного інтелекту" Г. Гарднера, теорія компетентності як прояв безлічі видів обдарованості Дж. Равена та ін). Ймовірно, проблема полягає в існуванні актуальної й потенційної обдарованості. Виявлену очевидну обдарованість, помічену психологами, педагогами, батьками, називають "актуальною". І навпаки, обдарованість, яка не відразу помітна, не очевидна для оточуючих, називають "потенційною". Нерідко педагоги і батьки можуть не помітити потенційної або прихованої форм обдарованості в дитячому віці, які "несподівано" розкриваються пізніше.

Крім того, часто такі факти пояснюються особливостями навчального процесу. Відомо, що нерідко зустрічаються батьки, шкільні вчителі, вузівські професори, керівники виробництва, які цінують сумлінність, слухняність, акуратність вище за оригінальність, сміливість, незалежність дій і суджень. Своєрідне підтвердження цієї думки знайшли американські вчені, що вивчили під цим кутом зору біографії 400 видатних людей. У дослідженні виявлено, що 60% з них мали серйозні проблеми у період шкільного навчання стосовно пристосування до умов шкільного життя.

Слід взяти до уваги також дію стихійних чинників становлення обдарованості при переході до віку дорослості, про які ми поки знаємо дуже мало. У тому числі чинник "випадкової події", який може призвести до радикальної перебудови ментального досвіду особистості і зміни її життєвого шляху, результатом чого є розквіт і подальше інтенсивне збагачення індивідуальних психічних ресурсів (прикладом є деякі ранні дитячі враження і подальший ефект "кристалізації" індивідуального ментального досвіду) (Чернякова, 2012).

Що стосується другого питання, то слід визнати, що процес трансформації обдарованої дитини на дорослу людину досить часто складається достатньо драматично. Деякі дослідники знаходять відповідь на це питання серед психологічних і фізіологічних чинників. Так, коли дитині дається все легко, вона звикає бути переможцем. Наштовхуючись на перешкоду, яку не може подолати з ходу, така дитина воліє відступити. Вона настільки боїться зазнати поразки, що навіть не намагається щось зробити. Природно, що її розвиток припиняється і через якийсь час вона зрівнюється з однолітками, а ще пізніше – навіть починає відставати (Гальковська, 2013).

Чим більше у дитини обдарувань, тим легше їх втратити. Адже чим більш унікальною є дитина, тим більше негативних чинників на неї впливає. Тому вона має працювати інтенсивніше, ніж її менш обдаровані однолітки. Такій дитині потрібно

постійно підкидати складні завдання, можливо, навіть такі, які вона зможе виконати тільки разом з дорослим. Якщо вона буде займатися лише тим, з чим чудово справляється і сама, то, знову-таки, розвиток зупиниться. Т. Гальковська пояснює це не лише з психологічної, але і з фізіологічної точки зору. Якщо тривалий час мозок дитини постійно активно розвивався, а потім раптом цей розвиток сповільнився або зупинився, то змінюється біохімія мозку. У результаті, малюк не тільки перестає розвиватися, але й з віком починає втрачати набуті навички, нерідко руйнуються і інші функції мозку – гарна пам'ять, аналітичні здібності тощо. До речі, це стосується не лише дітей. Дорослі, які перестають працювати над собою, починають втрачати набуті знання та навички, починаючи приблизно з 30 років (Гальковська, 2013).

Зважаючи на вищезазначене, М. Холодна (Холодна, 2002) припускає можливість вести мову про регресивний і прогресивний варіанти "переходу" дитячої обдарованості в якості дорослої людини. При *регресивному переході* ознаки дитячої обдарованості або повністю згасають, або трансформуються у такі риси особистості дорослої людини, які виключають можливість надординарних досягнень. Відповідно вона виділяє чотири типи дорослих:

- "*звичайні*" (ознаки дитячої обдарованості згасли повністю),
- "*здібні*" (людина чудово співає в компанії, чудово малює на дозвіллі, однак до її провідної професійної діяльності ці здібності не мають жодного стосунку),
- "*оригінали*" (неадекватна самореалізація на тлі збереження високого рівня домагань),
- "*деструктивні*" (дезадаптивний тип життєдіяльності аж до проявів психопатологічної симптоматики).

При *прогресивному переході* обдарованість дорослої людини виступає у трьох основних формах:

- "*компетентні*" (особи з високою успішністю виконання певних видів діяльності, що характеризуються великим обсягом добре організованих предметних знань і готовністю приймати ефективні рішення у відповідній предметній галузі),
- "*талановиті*" (особи з екстраординарними досягненнями в конкретному виді діяльності, які знаходять своє втілення у деяких реальних, об'єктивно нових, певною мірою загальноновизнаних матеріальних або ідеальних продуктах),
- "*мудрі*" (особи з високим рівнем інтелектуальних можливостей, пов'язаних з аналізом, оцінкою і прогнозом подій повсякденного життя людей) (Холодна, 2002).

Отож, М. Холодна у межах онтологічної теорії інтелекту як одну із зрілих форм обдарованості дорослих людей (поряд з талантом, мудрістю) розглядає *компетентність*, в основі становлення якої лежать процеси накопичення і збагачення індивідуального ментального досвіду особистості (Холодна, 2011). Так, у "компетентних" змінюється організація понятійного і метакогнітивного досвіду, у "талановитих" відбувається трансформація і специфікація інтенціонального досвіду, у "мудрих" має місце інтеграція різних форм досвіду з підвищенням питомої ваги метакогнітивного досвіду (Холодна, 2002). Особливу роль у розбудові ментального досвіду відіграють такі чинники, як цілеспрямована і інтенсивна практика у відповідній галузі діяльності; унікальні за своїм змістом дитячі враження, що фіксуються в індивідуальному досвіді у вигляді специфічних умонастроїв і вірувань; різноманітні форми спілкування з іншими людьми (передусім, зі "значущими іншими", які впливають на зміну світосприйняття обдарованої людини); зростання продуктивного самоствавлення тощо.

У свою чергу, американський дослідник Девід Галенсон (Galenson, 2001) вважає, що існують два типи творчого початку – *концептуальний та експериментальний*. Представники першого типу ніби відразу мають в голові чіткий план створюваного продукту. Вони не шукають, не занурюються у деталі. Просто реалізують те, що якимось дивним чином дозріло всередині них. У експериментаторів все по-іншому. Вони нескінченно переписують і переробляють свої творіння. Ідеї виникають у процесі копіткої роботи і постійно змінюють форму. Людям такого типу властивий перфекціонізм – довго робити, переробляти, доробляти і... починати все спочатку. Концептуальщики – це і є ті вундеркінди, до яких ми звикли. У них все виходить відразу, з перших кроків їх талант очевидний оточуючим. А ось експериментаторів в дитинстві можуть запросто віднести до нездібних.

Актуальною залишається проблема пошуку і розробки алгоритмів, які допомагають діяльній людині повноцінно і гармонійно відбутися в різних сферах її життєдіяльності. Одним з магістральних шляхів її розв'язування є розуміння людини як активного суб'єкта своєї життєдіяльності. Тобто, йдеться передусім про соціальні детермінанти вищих професійних досягнень людини, такі як "зовнішні" і "внутрішні умови", що їх зумовлюють (С.Л. Рубінштейн): специфічні особистісні новоутворення (самоактуалізація, самоефективність, самодетермінація тощо).

Результати проведеного В. Полочек (Полочек, 2007) дослідження вказують на високу значущість соціально-історичних і культурних умов, що впливають на динаміку



становлення професіоналізму, кар'єри і життя людини в цілому. Встановлено автором також роль "загальних" умов життєдіяльності людини, що вибірково виявляють високу детермінуючу силу в певні періоди життя і в певних умовах життєдіяльності людини. Усе це дозволило поставити питання про соціальну типологію людей за критерієм динаміки "акме" як інтегрального показника рівня і якості соціалізації особистості. Дослідником виділено п'ять рівнів адаптації людини до соціуму:

1) ті, що *"досягають дна"* – особи, яких з різних причин не утримують "соціальні мережі" (правові, етичні, групові норми, допомога і підтримка близьких); особи, що характеризуються девіантною поведінкою (неодноразово судимі, бомжі, хронічні безробітні тощо);

2) *"плануючі"* – особи, що явно регресують відносно досягнень їх близьких родичів і своїх власних первинних потенцій, явно непродуктивно використовують наявний особистісний і соціальний потенціал. Результати професійної діяльності рідко виступають для них зразком цілеспрямованої активності;

3) *"планети"* – люди, які "обертаються на орбіті", заданій їм зовнішніми умовами, не виходять за межі своєї стартової соціальної ніші, часто є кваліфікованими фахівцями, однак не відрізняються неординарними і високими професійними досягненнями. Вони часто більш орієнтовані на процес, а не на результат діяльності; "живуть", а не "йдуть по життю";

4) *"зірки другої величини"* – люди, що досягли значних висот в професійному і особистісному розвитку. Цей тип частіше представлений двома підтипами – "гармонійні" в плані усебічної соціальної адаптації, успішно реалізуючі себе в одночасно різних сферах життєдіяльності, і "роботоголіки", сконцентровані виключно на професійній діяльності;

5) *"зірки першої величини"* – люди, вищі професійні досягнення яких в масштабі людства часто пов'язані з деякою соціальною неадаптивністю високообдарованої людини.

Залишається відкритим питання, чи впливає вік на досягнення успіху у професійній діяльності дорослої обдарованої особистості. Звертаючись до цієї проблеми. Олівер Буркеман (Burkeman, 2017) зазначає, що у листопаді 2016 року журнал Science опублікував результати дослідження психологів, які вивчали розвиток кар'єри 3 тисяч вчених-фізиків починаючи з 1983 року. Вони намагалися з'ясувати, на якому її етапі ті зробили найважливіші відкриття і випустили найбільш значущі публікації. З'ясувалось, що ні молодість, ні роки досвіду не відіграли значної ролі. Найбільш значущі результати

фізики могли отримати і на початку, і в середині, і в кінці кар'єри. Головним же чинником успіху виявилася *продуктивність*, тобто якщо хочете опублікувати статтю, що стане популярною, вам не допоможе запал молодості або мудрість прожитих років – важливіше видавати багато статей.

У цьому контексті важливого значення, на думку Н.В. Кузьміної, набуває аналіз життя і діяльності дійсних представників вершин (науки і техніки, мистецтва та літератури), які спокійніше й об'єктивніше сприймаються у світлі часу. Продукти їх діяльності – книги, винаходи, наукові концепції, витвори мистецтва, – як правило, переживають своїх творців. Своїми творчими здобутками вони ніби обдаровують світ, роблять цікавішою Планету Людей. Їх життя стають доказом того, що людина – самоорганізована система. Історія відкидає суб'єктивні оцінки та судження, моду та прихильності. В історії науки, мистецтва, літератури, техніки, архітектури залишаються лише представники дійсних вершин, чії праці і в нових умовах залишаються сучасними, на прикладі їх життя і творчості можна навчатися і навчати інших. У кожного з них своя історія освіти і самоосвіти. Кожен на якомусь з етапів свого розвитку усвідомив себе, власне призначення і сформулював ціннісну програму самореалізації. У кожного з них було дитинство, отрочтво, юність. Залежність між рівнем продуктивності суб'єкта та цими чинниками – це ті закономірності самореалізації творчих потенціалів, що призводять до досягнення вершини життя („акме”). Оволодіння знаннями про ці закономірності дозволить вихователям, учителям, викладачам вирішувати сучасні завдання виховання й освіти молоді продуктивніше (Кузьміна, 2002, с. 122-123).

**Висновок.** Важко не погодитися із М. Холодною (Холодна, 2011), яка стверджує, що людська цивілізація існує за рахунок надобдарованих людей (їх називають геніями). Однак повсякденне життя суспільства, у тому числі якість життя людей, значною мірою визначається обдарованими (компетентними) дорослими (винахідливими інженерами, талановитими художниками, ефективними дипломатами, мудрими вчителями, невгамовними у своїх інтелектуальних пошуках вченими тощо). Саме ці "просто обдаровані" дорослі продуктами своєї праці, своєю життєвою позицією, своїм впливом на інших людей створюють і підтримують ту інтелектуально-культурну атмосферу, в якій можуть плідно жити і працювати інші співгромадяни. Адже обдарована людина не може існувати у збідненому інтелектуальному та культурному середовищі. Тому чим більше в суспільстві буде розумних людей, тим легше буде дітям з ознаками обдарованості стати обдарованими дорослими.

#### **Список використаної літератури**

- АНДРОСОВИЧ К.А. Дослідження проблеми обдарованості в сучасній педагогіці і психології // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: "Обдарованість як проблема сучасної освіти України (14 – 15 Квітня 2010 рік м. Кривий Ріг). – К., 2010.
- АНТОНОВА О.Є. Особливості прояву обдарованості у дорослої людини // Європейський Союз – Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів Форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні (м. Київ, 4-6 листопада 2014 р.) [колектив авторів]. – К., Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. – С. 44-51.
- ГАЛЬКОВСКАЯ Т. Формула гениальности : [електронний ресурс] : режим доступу : [http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/formula\\_genialnosti.html](http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/formula_genialnosti.html)
- ЖЕЛЕЗНЯК С.В. Одаренность как предмет психолого-педагогического анализа // NovaInfo : Психологические науки. – №44-1, 24.04.2016. ,
- КУЗЬМИНА Н.В. Предмет акмеологии: изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Политехника, 2002. – 189 с.
- АЗПЕЙША ЛИНН (LYNNE AZPEITIA) Что отличает одаренных людей : [електронний ресурс] : режим доступу : <http://www.psychologies.ru/standpoint/chto-otlichaet-odarennyih-lyudey/>
- Основные современные концепции одарённости : [електронний ресурс] : режим доступу : <http://refdb.ru/look/1118480-p2.html>
- ПОЛОЧЕК В.А. "Акме", профессионализм и социальная адаптация человека: периодизация развития и типологии социальной активности человека [електронний ресурс] : режим доступу : <http://akme31.narod.ru/25.html>.
- ХОЛОДНАЯ М. А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 5. – С. 69–78.
- ХОЛОДНАЯ М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. СПб.: Питер, 2002.
- ЧЕРНЯКОВА О.В. Основные формы проявления одаренности у взрослых людей : [електронний ресурс] : режим доступу : [http://kidsgid.ru/view/osnovnye\\_formy\\_proyavleniya\\_odarennosti\\_u\\_vzroslyh\\_lyudej/](http://kidsgid.ru/view/osnovnye_formy_proyavleniya_odarennosti_u_vzroslyh_lyudej/)